

درنگ بر تشبیه

در کتاب علوم و فنون ادبی (۲)

محمد امین شمسی نیا

دبیر مدارس پیرانشهر و دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی

چکیده

نگارنده در این پژوهش، محث تشبیه از کتاب علوم و فنون ادبی (۲) را مورد بررسی قرار داده و به استناد کتب بیانی، تعاریف و مصادیق به کار رفته در کتاب درسی را نقد و تجزیه و تحلیل کرده است.

کلیدواژه‌ها: تشبیه، گسترده، فشرده، اضافه تشبیهی، تشبیه بلیغ

مقدمه

یکی از مقولات دانش بیان تشبیه است. تشبیه را ادعای همانندی بین دو چیز تعریف کرده‌اند (علوی مقدم، ۱۳۷۹: ۸۵). در کتب بیانی انواع و اقسامی برای تشبیه بر شمرده‌اند. این تقسیم‌بندی براساس ذکر یا حذف ارکان تشبیه، حسی یا عقلی بودن طرفین تشبیه و برخی دیگر از ویژگی‌های آن و نیز طرقی است که سخنوران در ادای معنای مقصود بدان دست یافته‌اند. در کتاب جدیدالتألیف علوم و فنون ادبی (۲) بحث تشبیه به صورت مجمل مطرح شده (علوم و فنون ادبی ۲: ۳۵-۲۸)، و اصطلاحات و تعاریفی در آن به کار رفته است که جای درنگ و بازنگری دارد. نگارنده در این پژوهش به دنبال چستی

پرسش‌های زیر است:

۱. اصطلاح تشبیه «گسترده» از کدام کتاب بیانی برگرفته شده یا ترجمه کدام

اصطلاح در کتب بیانی است و دایره شمول آن چیست؟
۲. آیا اضافه تشبیهی همواره از مصادیق تشبیه فشرده (بلیغ) است؟

۱. در صفحه ۳۱ کتاب علوم و فنون ادبی (۲)، تشبیه به دو دسته «گسترده» و «فشرده» تقسیم شده است. اصطلاح فشرده، چنان که در همان صفحه اشاره شده، منطبق است با تشبیه بلیغ یا رسا (علوم و فنون ادبی ۲: ۳۱) اما روشن نیست که اصطلاح گسترده از کدام کتاب بیانی گرفته شده یا ترجمه کدام اصطلاح در کتب بیانی است. ظاهراً این اصطلاح در برابر تشبیه «فشرده» بر نهاده شده است؛ یعنی، تشبیه از نظر ذکر یا حذف ارکان اگر فشرده نبود گسترده است، اما کتب بیانی بین این انواع فرق گذاشته‌اند. در واقع نیز میان تشبیهی که چهار رکن آن ذکر می‌شود و تشبیهی که سه رکن آن در کلام می‌آید، باید تمایزی باشد؛ زیرا هر اندازه تشبیه فشرده‌تر شود، بلاغت آن نیز پایه‌ای فراتر می‌رود. برای دریافت تشبیهی که ادات تشبیه یا وجه‌شبه آن حذف گردیده، به تأمل بیشتری نیاز است. پس، این هر سه از نظرگاه بلاغت در یک پایه نیستند که

با بررسی نمونه‌های اضافه تشبیهی و تجزیه و تحلیل مصادیق آن روشن می‌شود که اضافه تشبیهی همواره تشبیه بلیغ نیست؛ زیرا در بسیاری از موارد، با وجود اضافه کردن مشبه به مشبه‌به یا به‌عکس، وجه شبه نیز در تشبیه حضور دارد. در این صورت، تنها اضافه تشبیهی است و تشبیه فشرده (بلیغ) نیست. برخی از مثال‌های ذکر شده در کتاب علوم ادبی (۲) از مصادیق این تعارض‌اند

آن‌ها را تحت یک عنوان نام‌گذاری کنیم. استاد پورنامداریان تشبیه گسترده را چنین تعریف کرده است: «تشبیه گسترده تشبیهی است که به صورت ترکیب اضافی بیان نشده باشد. در تشبیه گسترده، ممکن است هر چهار رکن تشبیه ذکر شود و ممکن است وجه شبه یا ادات تشبیه و یا هر دو حذف شود» (پورنامداریان، ۱۳۸۱: ۲۱۵). روشن است که بخش اخیر تعریف پیش گفته، در واقع تعریف تشبیه بلیغ است. به عبارت دیگر، ایشان تشبیه بلیغ اسنادی را نیز گسترده قلمداد نموده است.

در کتاب علوم و فنون ادبی (۲) تعریف تشبیه گسترده چنین آمده است:
«به تشبیهی که چهار رکن یا سه رکن را در خود داشته باشد، تشبیه گسترده می‌گویند» (۱۳۹۶: ۳۱).

براساس این تعریف، تشبیه فشرده سه نوع است: الف) تشبیهی که هر چهار رکن آن ذکر شده باشد. این نوع از تشبیه را در کتب بیانی «تشبیه مرسل مفضل» گفته‌اند (گلی، ۱۳۸۷: ۱۲۷). ب) تشبیهی که ادات تشبیه در آن حذف شده است. این قسم از تشبیه را «مؤکد» می‌نامند (تجلیل، ۱۳۷۴: ۵۸).

ج) تشبیهی که وجه شبه در آن حذف شده باشد. این نوع از تشبیه، «مجمل» نامیده می‌شود (رجائی، ۱۳۷۹: ۲۷۶).

این نوع قرائت از تشبیه، امری بدیع است و می‌طلبد که طراحان محترم کتب درسی، دبیران را با منویات خود در این زمینه آشنا سازند.

۲. مطلب بعدی این است که آیا اضافه تشبیهی همواره تشبیه بلیغ است؟ اغلب کتب بیان اضافه تشبیهی را تشبیه بلیغ قلمداد کرده‌اند (کزازی، ۱۳۹۰: ۷۳؛ علوی مقدم، ۱۳۷۹: ۸۹؛ شمیسا،

۱۳۷۳: ۱۱۰؛ گلی، ۱۳۸۸: ۱۲۸). با بررسی نمونه‌های اضافه تشبیهی و تجزیه و تحلیل مصادیق آن روشن می‌شود که اضافه تشبیهی همواره تشبیه بلیغ نیست؛ زیرا در بسیاری از موارد، با وجود اضافه کردن مشبه به مشبه‌به یا به‌عکس، وجه شبه نیز در تشبیه حضور دارد. در این صورت، تنها اضافه تشبیهی است و تشبیه فشرده (بلیغ) نیست.

وجه شبه	مشبه به	مشبه
عمارت کردن	خانه	دل

□ حریر باورم از شعله ندامت سوخت
که بر کویر عطشناک نیستم چو ابر
(همان جا)

وجه شبه	مشبه به	مشبه
سوختن	حریر	باور

برخی از مثال‌های ذکر شده در کتاب علوم و فنون ادبی (۲) از مصادیق این تعارض‌اند. شایسته است استادان طراح کتب درسی از مثال‌های دقیق‌تری در این باب بهره ببرند. برخی از مصادیق قابل توجه عبارت‌اند از:
□ آتش خشم اول در خداوند خشم افتد (علوم و فنون ادبی ۲: ۱۳۹۶: ۳۲).

وجه شبه	مشبه به	مشبه
افتادن در	آتش	خشم

پس این‌گونه اضافه‌های تشبیهی، مصادیق تشبیه گسترده‌اند نه فشرده (بلیغ).

فرجام سخن

در بیان انواع تشبیه، شایسته است تعاریف و مصادیق آن روشن و مستند باشد. از تشبیه «گسترده» تعریف روشنی ارائه نگردیده است؛ به طوری که چندین مورد از انواع تشبیه در تعریف ارائه شده از آن جای می‌گیرد. اضافه تشبیهی همواره تشبیه فشرده (بلیغ) نیست. برخی از نمونه‌های اضافه تشبیهی، از مصادیق تشبیه «مفصل» (که در آن وجه‌شبه ذکر می‌شود) و بنا بر تعریف کتاب درسی، از مصادیق تشبیه گسترده‌اند.

□ او را خود التفات نبودی به صید من
من خویشتن، اسیر کمند نظر شدم
(همان جا)

وجه شبه	مشبه به	مشبه
اسیر شدن	کمند	نظر

□ دل گرفتار بلای عشق توست
جان شهید کربلای عشق توست
(همان: ۳۳)

وجه شبه	مشبه به	مشبه
گرفتار بودن	بلا	عشق

□ مرا کز جام عشقت مست هستم
وصال و هجر یکسان می‌نماید
(همان: ۳۴)

وجه شبه	مشبه به	مشبه
مست شدن	جام (مجازاً شراب)	عشق

□ گاهی که سنگ حادثه از آسمان رسد
اول بلا به مرغ بلند آشیان رسد
(همان جا)

وجه شبه	مشبه به	مشبه
از آسمان رسیدن	سنگ	حادثه

□ خانه دل ما را از کرم عمارت کن
پیش از آنکه این خانه رو نهد به ویرانی
(همان: ۳۵)

منابع

۱. پورنامداریان، تقی. (۱۳۸۱). سفر در مه. چاپ اول. تهران: نگاه.
۲. تجلیل، جلیل. (۱۳۷۴). معانی و بیان. چاپ هفتم. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۳. رجائی، محمدخلیل. (۱۳۷۹). معالم‌البلاغه در علم معانی و بیان و بدیع. چاپ پنجم. شیراز: دانشگاه شیراز.
۴. شمیسا، سیروس. (۱۳۷۳). بیان، چاپ چهارم. تهران: انتشارات فردوس.
۵. علوی مقدم، محمد و اشرفزاده، رضا. (۱۳۷۹). معانی و بیان. چاپ دوم. تهران: سمت.
۶. کزازی، میرجلال‌الدین. (۱۳۹۴). بیان. چاپ یازدهم. تهران: نشر مرکز.
۷. گروه مؤلفان (۱۳۹۶). علوم و فنون ادبی (۲). چاپ اول. تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
۸. گلی، احمد. (۱۳۸۸). بلاغت فارسی. چاپ دوم. تبریز: آیدین.